

НОВООТКРИТА ГРОБНИЦА В ЦАРСКАТА ЦЪРКВА “СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ” ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

При досегашните археологически разкопки в царската църква “Св.Четиридесет мъченици” бяха открити и проучени общо 5 гробници. Още през 1877 г. в северния кораб на наоса е била отворена една мраморна гробница, а откритите в нея материали отнесени в Русия.¹ При разкопките на М.Москов през 1906 г. са разчистени още 2 мраморни гробници в южния кораб и 1 тухлена гробница в притвора, в която е открит фрагмент от мраморен релеф, изобразяващ женска глава с корона и нимб, части от скулптирана мраморна ръка, оловни листи, останки от дървен ковчег и железни гвоздеи.² През 1970-1974 г. В. Вълков отново разкопава наоса и притвора, като открива още 1 тухлена гробница в южния кораб на наоса.³

Един от важните резултати от археологическите разкопки в периода 1992 -2001 г., ръководени от К.Тотев, е цялостното изследване на всички гробници в царската църква “Св.Четиридесет мъченици”.⁴ Направено е пълно описание, анализи и реконструкции, определен е характерът и датировката на гробниците. При първото комплексно проучване на архитектурата на храма, от една страна, и мраморните и тухлени гробници в нейната вътрешност, от друга, се установиха основните функции на царската църква “Св.Четиридесет мъченици” през 13-14 в. Оказва се, че храмът е построен от цар Иван Асен II / 1218-1241 г./през 1230 г. като лична църква – гробница за него и семейството му. (Обр.III) Впоследствие тя се

Обр. I. Новооткритата гробница в Екзонартекса - поглед от север.

Обр. II. Новооткрытата гробница в Екзонартекса - поглед от запад.

превръща в мавзолей на Асеновата династия и като такъв храмът е използван през целия 14 в. (Обр. IV).

По време на археологическите проучвания през 2003 г. във вътрешността на църквата "Св. Четиридесет мъченици" се откри нова, неизвестна досега тухлена гробница.⁵ (Обр. I, Обр. II) При проведените ремонтни и укрепителни работи във връзка с изпълнението на проекта за възстановяване на храма бяха свалени циментовите замазки по фундамента под южната стена на Западната пристройка на църквата. По този начин в самия югоизточен ъгъл на сградата се разкри част от тухлен зид с дължина 1,38 м, височина 0,70 м и ширина 0,16 м. (Обр. I) Зидът изглеждаше като залепен за фундамента на пристройката. Оказа се обаче, че този зид завива под прав ъгъл, вече с

ширина 0,12 м, и преминава между фундаментите на притвора и Западната пристройка, които са долепени на fuga. (Обр. II) Установи се, че конструкцията, към която е принадлежал този зид, е била съборена още при строителството на Западната пристройка в края на 14 в. При пълното разчистване на зида се очерта източната половина на гробница, подобна на проучените вече 2 тухлени гробници в наоса и притвора на църквата.

Гробницата е изградена от 8 реда тухли, споени с бял хоросан, като е оформена широка fuga между тях. (Обр. II) Запазени са само части от нейните северна и източна стени. Гробницата е била изградена преди строежа на Западната пристройка, която е издигната върху стените на разрушения Екзонартекс на църквата. Тя се е намирала в югоизточния ъгъл на самия Екзонартекс, вкопана под неговото подово ниво. (Обр. IV) Била е долепена към фундамента под южната стена на Екзонартекса и към фундамента под западната стена на притвора, към който е допрян самият Екзонартекс. (Обр. V, Обр. VI)

Независимо от полуразрушеното състояние на гробницата, наличните данни позволяват да се направи реконструкция на нейните размери и разположение във вътрешността на Екзонартекса. (Обр. IV) Гробницата е имала приблизително правоъгълна форма с максимална дължина 1,95 м и ширина 0,86 м, а дълбочината е 0,70 м. Дебелината на източната и западна стени е била 0,12 м, а на северната и южната – 0,16 м. Вътрешните ѝ размери са: 1,71 x 0,54 м.

Гробницата е изградена между притвора и южния вход на Екзонартекса, разположение, което определя и най-голямата ѝ дължина. Запазените стени са от нейната подземна част, поради което няма конкретни данни за вида на гробницата над нивото на пода. (Обр.V)

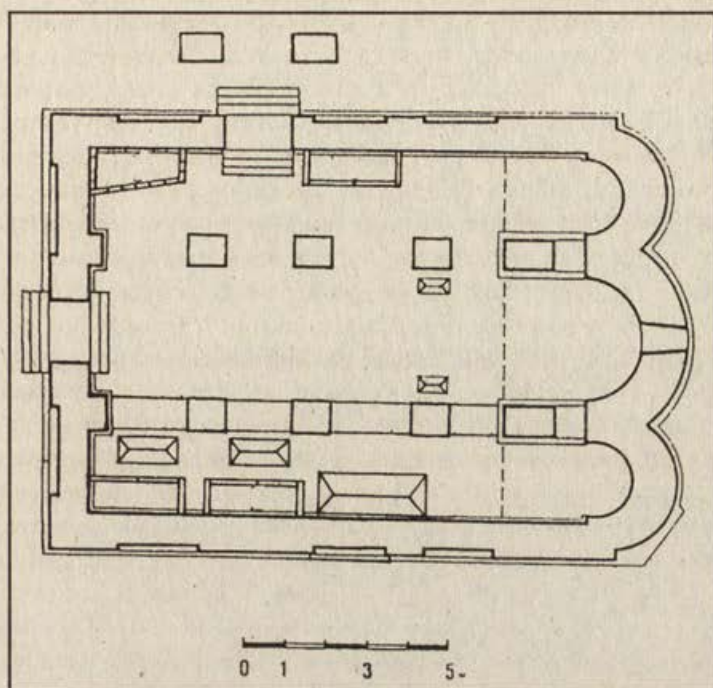
Конструкцията и начинът на изграждане на гробницата в Екзонартекса са абсолютно еднакви с тези на тухлените гробници в наоса и притвора. Данни за направата на цялостна възстановка обаче има единствено за откритата през 1906 г. гробница в притвора на църквата. Установи се, че тухлената зидария се е издигала на височина 0,70 м над подовата настилка, като по този начин гробницата е била изградена на две нива.⁶ Първото се намира под земята и в него е бил поставен ковчегът. На нивото на пода тази истинска гробна камера била покрита с мраморни или каменни плочи. Конструкцията, която се издига над пода на притвора, трябва да се разглежда като своеобразен вид саркофаг. Той е бил покрит с мраморната плоча, върху която е скулптирана релефната фигура на погребаната българска принцеса или царица. Може да се предположи, че както вътрешността, така и външната северна стена на гробницата в притвора са била облицовани с мраморни плочи.

Еднаквият начин на градеж, както и строителството на всички тухлени гробници в църквата по едно и също време позволяват да се предположи, че те са имали и идентичен външен вид по подобие на направената реконструкция на гробницата в притвора. Именно така е възможно да е изглеждала като цяло и новооткритата гробница в Екзонартекса на църквата.

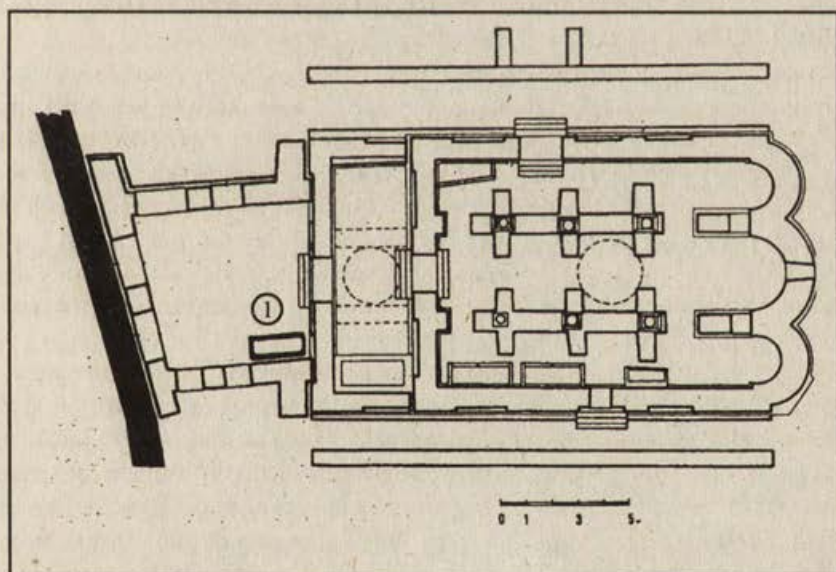
Времето на изграждане и функциониране на новата гробница са пряко свързани със съществуването на Екзонартекса, в чиято вътрешност тя се намира. Този първи Екзонартекс на църквата “Св.Четиридесет мъченици” е бил построен около средата на 14 в., като част от архитектурния план на царския манастир Великата лавра.⁷ Според данните от археологическите разкопки първоначално той не е бил стенописан, а само добре фугиран. Известно време след това неговите северна и южна фасади и вътрешните стени са били покрити с живопис, която се датира в 60-те години на 14 в. (Обр.V)⁸

На източната стена на Екзонартекса /която всъщност е западната фасада на притвора/, точно над гробницата, са запазени части от два регистъра от степописната декорация на сградата. В първия регистър, над цокъла, са фигурите на двама неидентифицирани монаси, а във втория е сцената “Посещението на Св.Антоний Велики при Св. Павел Тивейски”. Данни за живописиста от сектора на южната стена на Екзонартекса обаче няма, защото към него е долепена вътрешната стена на Западната пристройка. Стенописиста е с изцяло монашеска тематика и се явява неразделна част от конкретното предназначение на Екзонартекса, в който са се изпълнявали някои от най-важните манастирски служби. (Обр.V) Сигурни податки за това, кога точно е изградена гробницата – преди или след стенописването на Екзонартекса, няма.

Основен проблем при интерпретацията на новоткритата гробница в Екзонартекса е установяването на нейната принадлежност – т.е. какво лице е

Обр. III. План на църквата "Св. Четиридесет мъченици" с царските саркофази и гробници от 13 в.

Обр. IV. План на църквата "Св. Четиридесет мъченици" с царските гробници от 14 в. и новооткритата гробница в Екзонартекса.

било погребано в нея – светско или духовно. Функциите на църквата “Св.Четиридесет мъченици” като царска църква – мавзолей на Асеновата династия, позволяват да се мисли, че тази гробница е била предназначена за представител на царското семейство. (Обр.ІІІ, Обр.ІV) От друга страна обаче, владетели или техни близки родственици не се погребват в екзонартексите или галериите на подобни семейни храмове. По правило техните гробници и саркофази са изградени и поставяни единствено в наоса или притвора.⁹ Тук трябва да се посочи, че в самата църква “Св.Четиридесет мъченици” е имало място в наоса, където да се построи и още една гробница, но това явно не е направено.

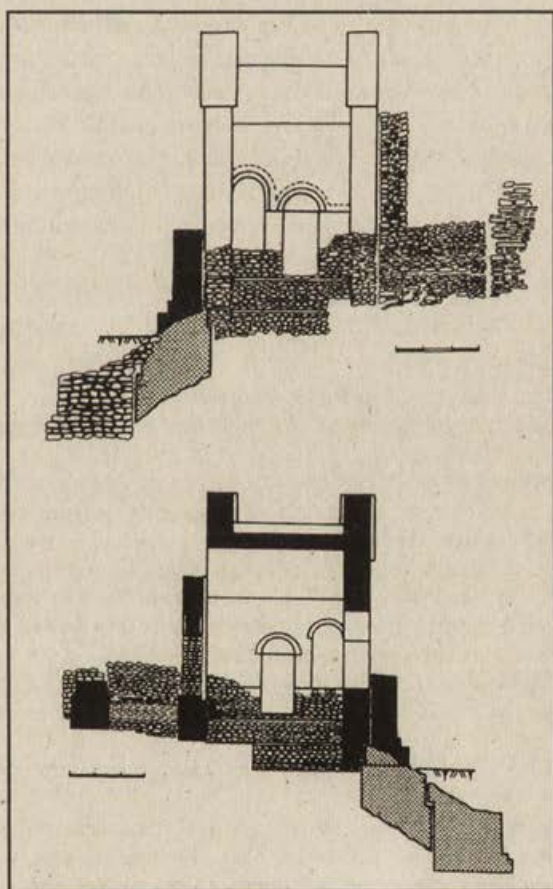
Същевременно гробниците на представители на висшето духовенство – митрополити, архимандрити и игумени /с изключение на патриарсите/ се намират в екзонартексите и притворите на манастирските храмове, в случаите когато те са използвани като владетелски мавзолеи, както е при църквата “Св.Четиридесет мъченици”. Именно по този начин – в екзонартекса на католикона “Възнесение Христово”, който е личният мавзолей на крал Стефан Владислав /1234-1243 г./, и в притвора на католикона “Света Троица”, личен мавзолей на крал Стефан Урош I /1243-1276 г./, са погребани игумените на двата сръбски кралски манастира в Милешево и Сопочани.¹⁰ Тук е важно да се посочи, че двата гроба са били оформени и означени по различен начин. Така например мястото, където е погребан игуменът на Милешевския манастир, е сигнирано с надгробен надпис, разположен на стената над самия гроб. Този надпис гласи: **М(ЕСЕ)ЦА АВГОУС(ТА) . ДІ . Д(Ь)НЬ . ПРЪСТАВИ СЕ РАБ(Ь) Б(ОЖ)И ІЕР(О)МОНАХЪ ІГУМАНЪ АНАСТАСІЕ . ЗДЪ ЖЕ ГРОБЪ ЕГО X.**¹¹

Над гробницата на неизвестния по име игумен на Сопочанския манастир е стоял каменен саркофаг. Запазени само няколко фрагмента от неговата предна стена, върху които е връзан част от надгробен надпис – **(ПР)ЪСТА(ВИ СЕ) НГОУМЕНЪ МЪСТА СЕГО СТГО.**¹² Наличието на тези фрагменти показва, че като цяло е съществувала практика да се поставят саркофази не само над гробниците на сръбските архиепископи, които през 13 в. и първата половина на 14 в. са глави на автономната Сръбска църква¹³, но и при погребенията на по-нискостоящите санове от духовната йерархия на монашеските братства.

Посочените примери позволяват да се изкаже предположението, че гробницата в Екзонартекса на църквата “Св.Четиридесет мъченици” е била предназначена за лице с висш духовен сан. Към това насочва и цялостната стенописна декорация в Екзонартекса, чиято програма е пряко свързана с монашеската тематика. В случая дори е приемливо да се допусне, че става въпрос за гробницата на архимандрит на царския манастир Великата лавра “Св.Четиридесет мъченици”. В средновековните извори обаче е споменат само един архимандрит на Великата лавра – Йоаникий, участвал в антиеретическия събор, проведен от цар Иван Александър /1331-1371 г./ през 1359-1360 г.¹⁴ В

Обр. V. Интериор на Екзонартекса с новооткритата грабница - реконструкция. (Е. Дерменджиев)

Обр. VI. Южна фасада и южна вътрешна стена на Екзонартекса - реконструкция. (Е. Дерменджиев)

тази посока не е без значение да се изтъкне, че при разкопките на църквата "Св.Четиридесет мъченици" през 1995 г. и 2002 г. бяха открити части от два различни съда със сграфито украса, върху които са запазени подглазурни надписи.¹⁵ Според опита за тяхната реконструкция става ясно, че първият може да се разчете така: "АРХИМА(НЪДРН)ТОВ СУДЪ" а другият: "АРХИМАНЪ(ДРНТОВ) КАННСКОНЪ". Двата фрагмента са открити в изкопа за фундамента на един от стълбовете на Втората северна галерия, която е изградена в края на 14 в.¹⁵ Явно е, че става въпрос за керамични съдове от сервиз, свързан именно с архимандритите на Великата лавра.

Според изложените данни за новотритата гробница, съобразени с монашеската тематика на стенописите и посочените примери за гробници на игумените на сръбските кралски манастири, е най-приемливо да считаме, че именно тук, в Екзонартекса, през втората половина на 14 в. е бил погребан един от архимандритите на царския манастир Великата лавра "Св.Четиридесет мъченици".

Впоследствие гробницата явно е пострадала при събарянето на Екзонартекса в края на 14 в. Разрушаването на гробницата продължило и при строежа на Западната пристройка, която всъщност се явява нов екзонартекс на църквата "Св.Четиридесет мъченици", издигнат на мястото на по-ранния.¹⁶ При нейното изграждане е променен първоначалният план, тъй-като са направени нови фундаменти, които се долепват към съществуващите фундаменти на Екзонартекса. Именно при това строителство гробницата е била прерязана по дължина и почти изцяло унищожена.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Москов, М.** Разкопките на черковите "Св.Димитър" и "Св.Четиридесет мъченици" в Търново. Търново, 1912, с.20.

² **Пак там**, 21-24.

³ **Вълов, В.** Новите разкопки в църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Археология, XVI, 1974, 2, с.38.

⁴ **Дерменджиев, Е.** Царските гробници в църквата "Св.Четиридесет мъченици" в Търновград. Минало, IX, 2002,4, 24-39; **Е.Дерменджиев.** Част от царско надгробие от последните разкопки на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Юбилеен сборник в чест на проф.И.Йорданов, В.Търново, 2003, 262-265.

⁵ **Тотев, К., Е.Дерменджиев.** Археологически проучвания на некропола на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново през 2003г. В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. С., 2004 г.

⁶ **Дерменджиев, Е.** Царските гробници в църквата "Св.Четиридесет мъченици" в Търновград. Минало, IX, 2002,4, 35-36.

⁷ **Тотев, К., Е.Дерменджиев.** Нови данни за архитектурата на Екзонартекса на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменския университет "Константин Преславски", т. 2, 1998, 81-104.

⁸ **Тотев, К., Д.Косева.** Нови данни за стенописите в Екзонартекса на търновската църква

“Св.Четиридесет мъченици”. Известия на Историческия музей – В.Търново, XIII, 1998, 226-252.

⁹ Curcis.S. Medieval Royal Tombs in the Balkans: an Aspect of the East or West Question. Greek Orthodox Theological Review, 29, 2, 1994, 175-194, fig.7.

¹⁰ Поповић, Д. Српски владарски гроб у Средњем веку. Београд, 1992, с. 49, 55-56, 62, 68-69.

¹¹ Пак там, с. 55.

¹² Пак там, с. 68.

¹³ Поповић, Д. Гроб архиепископ Данило II. В: Сб. Архиепископ Данило II и његово доба. Београд, 1991, 329-341.

¹⁴ Патриарх Калист. Пространно житие на Св. Теодосий Търновски. В: Стара българска литература. Т.4, С., 1986, с. 458. Предполага се, че този архимандрит Йоаникий е търновския патриарх Йоаникий II, който е ръководил Българската Патриаршия до 1375 г. Вж.: Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов. Кой кой е в средновековна България., С., 1994, 185-186.

¹⁵ Тотев, К. Фрагменти от два сграфито съда с подглазурни надписи. В. Културните текстове от миналото: носители, символи, идеи. Международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. дин К.Попконстантинов, В.Търново, 30-31.10.2003г., В.Търново, 2004/Под печат/.

¹⁶ Дерменджиев, Е. За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата “Св.Четиридесет мъченици” в Търново. Известия на Историческия музей – Велико Търново, XIV, 1999, 115-125.

A NEWLY DISCOVERED TOMB IN THE KING'S CHURCH OF THE “FORTY HOLY MARTYRS” IN VELIKO TURNOVO

Evgeni Dermendjiev

Summary

The tomb is founded by archaeological excavations in 2003 in the southeast corner of the church's exonarthex. It's built by bricks and had inside size: 1,71 x 0,54 m, depth – 0,70 m and width of the walls – 0,12-0,16 m. The analysis of the mural decoration of the church and the discovered identity of burial of *the igumen* of the king's monastery in Serbia, point that it is most possibly that this newly founded tomb in the exonarthex belong to one of the *archimandrites* of the king's monastery *The Great Lavra* from the second half of 14th century.